

Jan Bor

# *OnZen*

*Over moderne spiritualiteit*

2016 Prometheus Amsterdam

Dit is niet een boek om aan iemand op te dragen. Zou ik het wel doen, dan zou het aan de bodhisattva's zijn die ik in de stad tegenkom, die niet weten dat ze het zijn, die zelfs nog nooit van het woord gehoord hebben: Peter de verpleger, Frank de bakker, Inge de kroegbazin en anderen.

© 2016 Jan Bor

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Foto auteur Dang-Vu Dang

Zetwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

[www.uitgeverijprometheus.nl](http://www.uitgeverijprometheus.nl)

ISBN 978 90 351 4280 0

# 1 Op zoek naar een nieuwe spiritualiteit

## *Ergernis*

Waarom een boekje over moderne spiritualiteit? Omdat mijn haren recht overeind gaan staan bij de honderden nieuwe sektes die ons land inmiddels rijk is en die hun inspiratie uit het Oosten putten. Ik erger me dood aan de pretenties van de voorgangers van dit soort clubjes, de nieuwe priesters dus. Je zag het al gebeuren toen het eerste meditatiecentrum De Kosmos in het najaar van 1969 zijn deuren opende. De ene Indiase goeroe, boeddhistische meester of esoterische leraar die er rondliep was nog verlichter – lees: machtsbeluster – dan de andere. Sindsdien zijn de christelijke kerken verder leeggelopen en rijzen de oosterse sektes als paddenstoelen uit de grond. Ze prijzen hun handel aan als eigentijdse spiritualiteit, maar vertegenwoordigen ze die wel? Is het verschil van wat ze bieden met wat eerdere religies boden wel zo groot?

Zelf ben ik vanaf 1970 met deze materie bezig, toen ik als jongeman parttimestafid van De Kosmos werd. We waren er op zoek naar een nieuwe spiritualiteit en

dachten, deels terecht, dat de in het Oosten nog levende contemplatieve tradities ons een weg konden wijzen. Ook meenden we, helemaal terecht, dat de ontvanke-lijkheid voor andere wijsheidstradities en filosofieën modern is; deze relativeren namelijk je eigen traditie, leiden tot zelfkritiek en bieden andere perspectieven. Maar is het modern om het boeddhisme of een andere leer te omarmen, in een clubje te mediteren en de meester-leerlingverhouding, zo kenmerkend voor de onderwijsstijl van de verschillende oosterse tradities, over te nemen, plus het hele ceremonieel dat daarbij hoort? Al lijkt dit nieuw, omdat het geïmporteerd is uit een andere cultuur, het is gewoon religie in een ander jasje, dunkt me, want het maakt je afhankelijk en is daarom ouderwets. Wat moderne spiritualiteit dan wel is, als het al bestaat, wil ik in dit essay onderzoeken.

## *Pijn*

Vanaf het moment dat ik in 1976 bij een zentempel in Kyoto aanklopte, vormt de zen naast de filosofie een rode draad in mijn bestaan. In dit essay houd ik die zaak kritisch tegen het licht, met als vraag in mijn achterhoofd: leidt zen (en dat geldt ook voor de verschillende andere oosterse spirituele tradities) wel tot zoiets als innerlijke vrijheid, voert het je er niet eerder van weg? Ik begin met een brief die ik zo'n twintig jaar geleden aan een liefje schreef:

Waar mijn pijn ligt, vroeg je? Die ligt ergens diep verbor- gen in mijn ziel: waar de herinnering ligt opgeslagen of eerder voortklinkt van het moment dat ik, drie jaar oud, in de deuropening van de slaapkamer stond waar mijn doodzieke tweelingbroertje lag. De dokter zat op de bed- rand, achter hem stonden mijn ouders. Er werd gevoch- ten om zijn leven. De spanning was om te snijden en de angst was van de gezichten af te lezen. Ik stond er als ver- lamd, de tijd stond stil. Voor het eerst voelde ik hoe de grond onder mijn voeten verdween. Een afgrond opende zich, de afgrond van de dood of, om het filosofisch te zeggen, de afgrond van het niet-zijn.

Dit alles heb ik me natuurlijk pas veel later gerealiseerd en ook de woorden kwamen later. Deze ervaring van het futiele, nietige, efemere van het bestaan, de vergankelijk- heid van dit alles, heeft de rest van mijn leven meegeklon- ken. De angst voor het verlies van mijn broertje. Het be- sef ook ergens op de rand van deze wereld te balanceren en de echtheid ervan, hoe fragiel en tijdelijk ook – hoe moet ik het zeggen – te bejubelen en te omarmen.

Het heeft me naar de filosofie gedreven: de vraag naar het werkelijke van de dingen, in het licht van hun onwer- kelijkheid, want vergankelijkheid. Maar toen ik in 1975 was afgestudeerd en nog een paar andere dingen had ge- daan – met drie makkers had ik een heel meditatiecen- trum opgericht – was ik er allerm minst uit. Opnieuw keek ik in die afgrond, opnieuw voelde ik me verlamd en ver- slagen. Ook met een rugzak vol filosofische kennis wist ik niet hoe ermee om te gaan.

In deze verwarring ben ik, ik heb het je allemaal verteld,

naar Japan gegaan om er de zen te beoefenen. 's Ochtends vroeg ging ik naar een tempel om er in stilte te mediteren, erna werkte ik in de tuinen van de tempel; 's middags las of schreef ik wat; 's avonds opnieuw mediteren, een hapje eten, slapen en bij het krieken van de dag weer op, naar de zentempel, enzovoort. De eenzaamheid was op den duur wurgend, maar mijn geest werd er wel helder van; ik heb me zelden zo fit gevoeld.

Na Japan volgde een kleine tien jaar training in Londen. Het heeft me misschien dichter bij die pijn gebracht, die tegelijk een geweldige bron van kracht is. Daarna was ik het zat, al heb ik het ritme dat ik in Japan en Londen had opgedaan nog wel jaren volgehouden; dat kwam me in mijn filosofische activiteiten goed van pas.

## *Vergankelijkheid*

Waarom ik er mijn bekomst van had zal ik verderop vertellen. De vraag is eerst waarom ik mijn heil zocht in de zen en indertijd aanklopte bij een zentempel.

Er was iets in de boeken over zen die ik las dat me raakte en deed duizelen tegelijk. Zo was ik getroffen door een uitspraak die de legendarische stichter van het zenboeddhisme, Bodhidharma, tegen de keizer van China zou hebben gedaan, waarbij het wel raadzaam is te bedenken dat die keizer was omgeven met een goddelijk aura en dat hem een hemels gezag werd toegerekend. Je hoefde dus niet te proberen de draak met hem te steken; dat zou je duur komen te staan. Eerst vroeg de

keizer: ‘Wat is het eerste beginsel van uw heilige leer?’ Bodhidharma antwoordde: ‘Enorme leegte, sire, en daar zit niets heiligs in.’ In verlegenheid gebracht zei de keizer vervolgens, en nu komt het: ‘Maar wie zit er dan tegenover me?’ ‘Weet ik niet!’ luidde het onmiddellijke en krachtige antwoord.

In deze ene zin schuilt, om het zo te zeggen, het hele geheim van de zenleer. Deze is volgens de traditie een leer zonder dogma’s, zelfs een die geen woorden nodig heeft. Over wat je niet kunt benoemen en weten kun je redelijkerwijs weinig meer zeggen dan dat het onuitsprekbaar is. In de bondige uitspraak van Ludwig Wittgenstein, waarmee hij zijn *Tractatus* besluit: ‘Waarover je niet spreken kunt, daarover moet je zwijgen.’ Precies over dat onuitsprekelijke gaat de zen: een afgrond waarboven dat wat je wel kunt benoemen zweeft, een onpeilbare leegte waaruit alles tevoorschijn lijkt te komen en waarin het weer wordt opgezogen. Op die leegte wijst Bodhidharma; ook wie jij zelf bent kun je niet weten, buldert hij. Klamp je niet vast aan alle beelden die je van de dingen en jezelf hebt, maar zie er het voorbijgaande van in. Ga in stilte zitten, zwijg, onderga de leegte. Zo brengt Bodhidharma, zij het indirect, een inzicht zonder woorden tot uitdrukking; noem het een ‘weten’ van het hart.

Zoals ik het nu opschrijf kon ik het indertijd niet verwoorden. Wel voelde ik dat het op de een of andere manier te maken had met de ervaring die ik op mijn derde had en die een van mijn eerste herinneringen vormt. Ik werd ermee – ik zei het al met zo veel woorden – vroeg

met de nietigheid, kwetsbaarheid en vergankelijkheid van het bestaan geconfronteerd. Dat is waar het boeddhisme steeds weer op wijst: je bent slechts een kortstondige aanwezigheid die rust (of juist niet rust) op het drijfzand van de vergankelijkheid. Het gaat erom de pijn om deze vergankelijkheid te doorstaan en de schat die deze bevat op te graven. Daarop wees de Boeddha al in zijn eerste preek – die over de Vier Edele Waarheden – nadat hij zijn zwijgen had doorbroken.

Het besef dat er geen vast of te fixeren zelf is boezemt angst in, een angst voor de afgrond waarin ik als driejarige keek, een angst voor de leegte waar Bodhidharma het over heeft. Niemand staat te trappelen om die leegte onder ogen te komen. Daar is inderdaad een extreme ervaring, zoals ik op m'n derde had, voor nodig.

## *Denken over de afgrond*

De afgrond waar ik als peuter in had gekeken en waar ik sindsdien wel vaker in keek, probeerde ik eerst filosofisch een plaats te geven. De Duitse filosoof Martin Heidegger was daarbij mijn gids. 'Hoe staat het met het niets?' Zo verwoordde hij de vraag naar de strekking van deze afgrond in zijn in 1929 uitgesproken oratie. Dat hij er zijn oratie aan wijdde, geeft aan hoe centraal de vraag naar het niets stond in Heideggers denken. We schrikken ervoor terug, zijn bang voor dat niets, aldus Heidegger. Juist in die angst staan we er oog in oog mee:

In de angst – zo zeggen we – ‘beklemt je iets’. Wat betekent ‘iets’ hier? En wie is eigenlijk die ‘je’? Wij kunnen niet zeggen wat het precies is, wat ‘je’ die beklemming doet gevoelen. ‘Je’ voelt ‘het’ eenvoudig zo, heel algemeen en over het geheel genomen. Alle dingen en ook wijzelf zinken dan weg in onverschilligheid. Niet, echter, dat ze alleen maar verdwijnen, integendeel: juist in hun terugwijken als zodanig keren ze zich tegen ons. Dat terugwijken van het zijnde in zijn geheel, dat zich in de angst aan ons opdringt, is zo beklemmend, zo ‘eng’. Er blijft geen houvast. Het enige wat blijft en wat juist in het ontglijden van het zijnde over ons komt, is ‘geen’.

De angst openbaart het Niets.

Net als de Deense filosoof Søren Kierkegaard bijna een eeuw daarvoor maakt Heidegger een onderscheid tussen de gewone vrees, die altijd een vrees is voor iets, bijvoorbeeld voor een malloot die je met een mes bedreigt, en de angst die geen object heeft. Er is daarin een onbestemd iets, of liever níet iets, *no-thing*, niets, wat je beklemmt en zich aan je voordoet. De grond zakt op zo’n moment onder je voeten weg, alle houvast valt weg, je staart in een leegte, inderdaad de leegte die zich achter de dingen – ‘het zijnde in zijn geheel’, de wereld – lijkt schuil te houden en waar een grote bedreiging van uitgaat. In mijn doctoraalscriptie had ik het in dit verband over momenten van een diep, existentieel conflict waarin de afgrond van het bestaande voelbaar wordt. Wat behelst die afgrond, wat is er de strekking van? (ik heb de passage licht geredigeerd):

Wat je ondergaat is dat achter het masker van je identiteit, je ik, een afgrond schuilgaat. Daar kijk je nu in, deze word je gewaar. Zeker, voor het ontstaan van het conflict zijn bepaalde oorzaken aan te wijzen. Maar deze zeggen niets over de strekking van wat je ondergaat. Immers, de leegte die je nu overvalt heeft geen oorzaak, noch buiten jezelf, noch in jezelf. Ze is onbepaald. De inhoud van het conflict, dit onbestemde ontbreken dat je ondergaat, plaatst je juist buiten de dimensie van hetgeen oorzakelijk bepaald is. Het werpt je in dat onbepaalde, doet je althans een blik werpen in de afgrond ervan en een verklaring van het conflict zegt zo niets over de inhoud ervan. [...]

De afgrond waarin je kijkt, de leegte die je ondergaat – zo besef je – ben je in diepere zin zelf. Je ervaart je zelf dat geen ik meer is, een zelf echter dat louter onbepaaldheid is. Tegelijk onderga je de onbestemdheid van de dingen buiten je, een leegte die door de oorzakelijk bepaalde verschijnselen verborgen wordt. Je werpt dus een blik achter het scherm van de jou bekende wereld van de verschijnselen. Maar wat je ziet en voelt is slechts leegte, een afwezigheid die je eens te meer drukt op het uiterlijke en wezenloze van je bestaan.

Pas door erin af te dalen en er vertrouwd mee te raken, was mijn vermoeden, transformeert deze leegte in een diepe, innerlijke vrijheid.

## *Waarom zen?*

Waarom ging ik vervolgens naar Japan om er zen te doen? Terwijl ik in 1973 aan mijn scriptie werkte, zette ik ook met een paar vrienden een nieuw meditatiecentrum op, dat in april van hetzelfde jaar openging. (Eerder was ik zoals gezegd stafid geweest van De Kosmos.) Dit centrum was geen lang leven beschoren, want het ging begin 1975 alweer dicht. In de lente van dat jaar studeerde ik vervolgens af. Daarna reisde ik naar een verlaten oord ergens in Noord-Italië om er in stilte te werken aan een boek; ik bleef er tot het voorjaar van 1976.

Maar, moet ik met enige schaamte bekennen, dat project mislukte compleet. Waarom? Omdat, zo kan ik achteraf vaststellen, ik in mijn denken over de geheimzinnige leegte achter al het bestaande – sowieso een paradoxaal denken, aangezien deze leegte aan het denken ontsnapt – was vastgelopen. De innerlijke locomotief stond stil. De ervaring van die leegte voert inderdaad buiten het denken; je loopt ermee onvermijdelijk op tegen de grenzen van de taal (om papa Wittgenstein nog een keer aan te halen). Door er alleen maar over na te denken en daarbij ook nog eens in herhalingen te vervallen, raakte ik almaar verder verwijderd van dat onuitsprekelijke.

Bodhidharma hield de keizer van China al voor dat er over deze leegte en alle geheimen die ze bevat niets te zeggen is; je kunt deze alleen maar doorgronden door erin te springen. Dat is inderdaad zen ten voeten